

ФЕНОМЕН ГРУПОВОГО МИСЛЕННЯ ЯК ЧИННИК РИЗИКУ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ

Розглядається проблема групового мислення як можлива складова політичного рішення. Звертається увага на той факт, що останнім часом розвивається нова галузь прикладної політології – політична ризикологія. Ризик розглядається як елемент процесу прийняття і реалізації рішень, котрий звичайно пов'язується з вимірюванням імовірності помилки або успіху того чи іншого вибору в ситуації з декількома альтернативами.

Ключові слова: *групове мислення, політичне рішення, політична ризикологія, ситуація з декількома альтернативами, чинники політичного ризику.*

Рассматривается проблема группового мышления как возможная составляющая политического решения. Обращается внимание на тот факт, что в последнее время развивается новая отрасль прикладной политологии – политическая рискология. Риск рассматривается как элемент процесса принятия и реализации решений, который обычно связывается с измерением вероятности ошибки или успеха того или другого выбора в ситуации с несколькими альтернативами.

Ключевые слова: *групове мислення, політичне рішення, політична ризикологія, ситуація з декількома альтернативами, фактори політичного ризику.*

The problem of group thought is examined as a constituent of political decision is possible. Attention applies on a that fact which lately develops new industry of the applied political science – political rizikologiya. A risk is examined as an element of process of acceptance and realization of decisions, which usually contacts with measuring of probability of error or success of that or other choice in a situation with a few alternatives.

Key words: *group thought, political decision, political rizikologiya, situation with a few alternatives, factors of political risk.*

Останнім часом розвивається нова галузь прикладної політології – політична ризикологія – наука про основні закономірності, принципи та інструментарій виявлення, врахування, оцінювання та управління політичним ризиком, який відображує характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами діяльності об'єктивно існуючих невизначеності, конфліктності, іманентно притаманних процесам цілеполягання, оцінювання, управління об'єктами політичного ризику, котрі обтяжені можливими загрозами та невикористаними можливостями. Основними напрямками політичної ризикології є: аналіз та оцінка суверенного ризику (ризик країни); управління політичним ризиком; венчурні (від англ. *venture* – ризикована справа; ризикувати, відважитися [на щось]) політичні технології; прийняття рішень в умовах соціально-політичної невизначеності. У рамках останнього напрямку важливого значення набуває

проблема визначення чинників ризикованості прийняття політичних рішень. Метою даної статті є розкриття феномена групового мислення як одного з визначальних чинників прийняття політичних рішень.

Проблема визначення чинників ризикованості прийняття політичних рішень пов'язана з теорією перспективи («проспектив») А. Тверські та Д. Канемана, згідно з якою людські емоції і наша нездатність розуміти причини своєї поведінки відрізняються від нормального раціонального ухвалення рішення [1-3]. Теорія перспектив, де проспектом називають «ставку» як «гру» з імовірнісними результатами, відноситься до психологічних моделей, оскільки вона спрямована на пояснення ефектів прийняття рішень з погляду психологічних механізмів їх регуляції (тенденція суб'єкта до спрощення вибору, надання більшої значимості детермінованими результатами, зміна

переваг при переході від виграшів до програшів та ін.).

Модель А. Тверські і Д. Канемана диференціює роль процесів суб'єктивного опосередкування виборів. Тим самим вона є нормативною, але психологічною теорією. Замість очікуваної величини виграшу як атрибуту альтернативи вводиться уявлення про «міру корисності». Розвивається тенденція заміни поняття об'єктивованої ціни альтернативи оцінкою її суб'єктивної корисності. У теорії перспектив використовується уявлення «вагів рішень», які не підкоряються аксіомам імовірностей і не повинні інтерпретуватися як «міри переконаності». Вага рішень – це не ймовірність і не міра впевненості, це міра впливу ймовірності події на її бажаність [4].

Теорія перспективи («перспектив») критично виокремлює значення контексту ухвалення рішення. Ми часто відчуваємо деякий жаль з приводу певного рішення, коли ми зосереджуємо увагу на подіях, які не відбуваються, але могли б відбутися (див.: [5-7]). Тому для психології це – контрольна точка для оцінки ризику (див.: [8-10]).

Поль Словік та його колеги Б. Фішхофф, С. Ліхтенштейн та інші науковці [11-16] створили психометричну парадигму. Психометричні цілі аналізу ризиків ґрунтуються на положеннях теорії раціональної поведінки, утилітарної філософії, яка обумовлює людей як «користолубних акторів вимірів» [17, р. 20-24]. Психологія розглядає наші неефективні відповіді на інформацію про ризик або сценарій ризиків як в основному ірраціональні чи нерозумні [18, р. 13].

Останнім часом проводилися дослідження взаємодії причин і раціональності, впливу афектів та емоцій у процесі ухвалення рішення і розумінні ризику [15; 19]. У ході своїх наукових пошуків психологи створили профілі особи, що ризикує [20].

Для пояснення індивідуальних видів ризику частіше за все використовують думку, поширену в психології, про те, що схильність до ризику є рисою особи. Проте більшість наукових досліджень не підтверджують цієї гіпотези. За одними даними ризикована поведінка позитивно корелює з високою потребою в самоствердженні, домінуванні й агресії, негативно – з сильною потребою в незалежності і великою наполегливістю в діях.

Суттєвий прорив у напрямку виокремлення сфери прийняття рішень як предмета психології, а не лише предмета математичного моделювання здійснив польський психолог Ю. Козелецький. У своїй праці «Психологічна теорія рішень» [21] він створив класифікацію завдань, розподіливши їх на відкриті та закриті: перші передбачали розвиток процесів гіпотезобудівництва та інших проявів, що характеризують мислення в умовах «розв'язання проблем» (problem solving); другі актуалізували «прийняття рішень» (decision making) як вибори суб'єкта у заданій системі альтернатив в умовах невизначеності критеріїв або відсутності «правильного» рішення. У своїй наступній книзі «Людина багатомірна» [22] Ю. Козелецький зробив

поворот до укрупнення одиниць аналізу проблем прийняття рішень – у центрі уваги автора вже не моделюючі підходи, а аналіз мотивації та особистих намагань людини при прийнятті рішень.

Польський психолог розкриває зміст поняття «ризиковане завдання», яке визначається згідно з «повутовим розумінням» – це «ситуація, у якій наявна невизначеність результату, що буде отриманий» [21, с. 50]. Альтернативами для вибору в такому завданні може бути все, що людина здатна розрізняти: предмети, відносини або операції. Ризиковані завдання можуть бути простими та статичними, складними та статичними, простими та динамічними або складними та динамічними. Усі ці види завдань передбачають розгортання процесів, що готують прийняття рішень як психологічно опосередкованих виборів (виборів із заданих альтернатив). Детерміністські – не ризиковані – завдання характеризуються тим, що обране рішення (альтернатива) однозначно приводить до певного рішення. Інтелектуальне орієнтування та вибори в таких завданнях не пов'язані з процесами прийняття рішень, хоча тут дуже важливо враховувати, як для суб'єкта виглядає завдання. Образ як імовірнісного, так і детерміністичного завдання може не співпадати з об'єктивними характеристиками ситуації.

Модель статичного завдання з ризиком – це сукупність парі, які іноді називають лотереями або ставками. «Лотерея складається з альтернативи і сукупності результатів, що їй відповідають – вони настають з відомим розподілом ймовірностей» [22, с. 52].

У зв'язку з цим Т.В. Корнілова зазначає, що таке звуження розуміння прийняття рішень як вибору з лотерей «стало важливим містком при співвіднесенні неспсихологічних нормативних підходів до ПР (прийняття рішень – В.К.) і психологічних теорій, які переформулювали проблему: вивчати не те, як має поводити себе людина при ПР, а те, як вона реально орієнтується на складові ситуації при ПР. У центрі психологічних досліджень постали емпіричні стратегії ПР, тобто стратегії, що реалізуються суб'єктом» [23, с. 10].

Ризики прийняття політичних рішень можна розрізняти за суб'єктно-об'єктивними характеристиками на індивідуальні та групові. Для пояснення індивідуальних видів ризику частіше за все використовують думку, поширену в психології, про те, що схильність до ризику є рисою особи. Проте більшість наукових досліджень не підтверджують цієї гіпотези. За одними даними ризикована поведінка позитивно корелює з високою потребою в самоствердженні, домінуванні й агресії, негативно – з сильною потребою в незалежності і великою наполегливістю в діях. Експериментальні дослідження, проведені польським психологом Ю. Козелецьким, не виявили жодного істотного зв'язку між схильністю до ризику і такими властивостями особи, як стать, екстраверсія / інтроверсія, наявність егоцентричних або соціальних установок [21]. Деякі інші дослід-

ники, зокрема М.А. Котик [24], вважають, що схильність до ризику пов'язана з переважаючими потребами, актуальними мотивами, домінантністю, екстравертованістю, ригідністю, егоцентризмом, легковажністю, недобросовісністю, боязкістю тощо. Висловлюються думки про те, що характер ризикованої поведінки пов'язаний із вольовими якостями, фокусом контролю, мотиваційною спрямованістю і рівнем прагнень особи. Необґрунтований ризик може бути результатом неадекватного сприйняття небезпеки. Таким чином, сьогодні не можна однозначно говорити про схильність до ризику як про рису особи.

У деяких дослідженнях під ризиком розуміється ситуація неминучого вибору між декількома варіантами дії: менш привабливим, але більш надійним і більш привабливим, але менш надійним. Досягнення результату при другому варіанті завжди проблематичне і пов'язане з можливими несприятливими наслідками. Такий підхід до розуміння ризику дозволяє в рамках концепції мотивації досягнення пояснити прояв у особистості тенденції до ризику в умовах вільного вибору задач різної складності, вияснити зв'язки між рисами і якостями людини, її темпераментом, мотивами поведінки, з одного боку, і підвищеною або зниженою схильністю до ризику – з іншого.

Ризик розглядається як елемент процесу прийняття і реалізації рішень, котрий звичайно пов'язується з вимірюванням імовірності помилки або успіху того чи іншого вибору в ситуації з декількома альтернативами. Значимими тут є дослідження, в яких поняття «ризик» використовується для аналізу прийняття рішень у проблемних ситуаціях, котрі реалізуються через протиріччя між розмаїттям зовнішнього середовища і набором настанов суб'єкта, які обмежують це розмаїття. Від успіху розв'язання даного протиріччя залежить оптимальність рішення, що приймається. У зміст проблемної ситуації входять компоненти, пов'язані з її «інформаційним контуром». Оскільки психологічні детермінанти рішення змінюються від характеру, обсягу і якості інформації, то до інформаційних параметрів проблемної ситуації відносяться ризик, конфлікт, невизначеність.

Ризик прийняття індивідуальних рішень розглядається також як прагматистська тенденція, пов'язана з розрахунком шансів на успіх. Цей ризик мотивований, доцільний. Він завжди розрахований на ситуаційні переваги. Це ризик для чогось: заради самоутвердження, грошей, кар'єри тощо. Радянський психолог В. Петровський сформулював гіпотезу про існування «надситуаційного» ризику [25]. Він експериментально довів, що момент ризику здатен виступати не лише у вигляді характеристики мети діяльності, що реалізує її мотив, зовнішній по відношенню до самого ризику, але й у вигляді самостійного мотиву діяльності, тобто поряд з доцільним, мотивованим ризиком існує і безкорисний ризик, «ризик заради ризику», ризик, так би мовити,

очищений від сторонніх мотивів. Надситуативний ризик як особлива форма прояву активності суб'єкта пов'язаний з існуванням «надситуативної активності», яка являє собою здатність суб'єкта підноситись над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надмірні з точки зору вихідної задачі. Надситуаційна активність виступає в явищах творчості, пізнавальної, інтелектуальної активності, безкорисного ризику, наднормативної активності і дозволяє суб'єктові здолати зовнішні та внутрішні обмеження («бар'єри») діяльності. Певні категорії людей надають переваги небезпечним варіантам дій безпечним за відсутності зовнішнього спонукання до ризику і йдуть на ризик, не отримуючи при цьому жодних видимих ситуаційних переваг.

На відміну від індивідуальних, групові рішення більш об'єктивні, вони володіють більшою вірогідністю реалізації. Група вирішує проблеми швидше і точніше. Доведено також, що рівень ризику, якому надається перевага групою, вище середнього ризику порівняно з індивідуальними рішеннями. На ризикованість дій чинить вплив чисельність групи, а також вид її організації. Деструктивні процеси в груповій динаміці знижують рівень групової взаємодії, що збільшує можливість необґрунтованого ризику.

Це пояснюється проявом феномена групового мислення (groupthink) – він був відкритий американським психологом Ірвіном Джанісом при вивченні груп, що ухвалювали політичні і військові рішення. Виявилось, що групи з незмінним складом через деякий час починали ухвалювати дуже непрофесійні рішення. Феномен «групового мислення» є «стиль мислення людей, повністю залучених в єдину групу; у цій групі прагнення до одностайності важливіше за реалістичну оцінку можливих варіантів дій» [26, р. 9].

Ірвін Джаніс та Леон Манн виділили наступні характерні риси групового мислення [27, р. 130-131]:

- 1) ілюзія невразливості, що породжує підвищений оптимізм і дозволяє приймати рішення з підвищеним ризиком;
- 2) завищені очікування від власних рішень;
- 3) стереотипне ставлення до супротивника, що виражається в заниженні його потенціалу;
- 4) прямий тиск на тих членів групи, які висловлюють сильні аргументи проти групових стереотипів;
- 5) самоцензура на предмет відхилення від групового консенсусу – кожен член групи намагається підлаштувати свою думку під колективні рішення;
- 6) ілюзія одностайності, що породжує груповий конформізм – психологічний феномен, коли окремий індивід піддається груповому тиску і змінює свою точку зору на загальну;
- 7) наявність таких членів групи, які оберігали б її від появи інформації, яка набуває альтернативного характеру щодо ухвалюваних у групі рішень.

У більш концентрованому вигляді основні риси групового мислення услід за І. Джанісом сформулював польський психолог Ю. Козелецький [21, с. 391-392]:

1) конформістське мислення – всіх, хто відмовляється ухвалити рішення більшості, виганяють із групи;

2) тенденційний добір інформації – група самоізолюється від інформації, яка могла б поставити під сумнів правильність ухвалюваних нею рішень;

3) надоптимізм – переоцінка вірогідності успіху і недооцінка вірогідності невдачі;

4) переконання у всесильності групи – переоцінка її компетентності і недооцінка сили конкурентів;

5) оманливість ініціативи – група вважає, що володіє ініціативою у вирішенні проблеми, проте це часто буває далеко не так.

Достатньо близькі до характерних рис групового мислення і деякі інші психологічні феномени – наприклад, так зване «підпирання», коли особи, що ухвалюють рішення, свідомо і багато в чому штучно перебільшують привабливість тих рішень, яким ними надається перевага, і спеціально занижують можливий позитивний ефект рішень, які вони готові відхилити [28, р. 38].

Висновок про те, що групові рішення є більш ризиковані, ніж індивідуальні, був підтверджений у ході чисельних експериментальних досліджень. Проведені міжнародні і порівняльні кроскультурні дослідження (див., наприклад: [29]), а також дослідження динаміки групи [30, р. 66-68], свідчать про те, що прийняття групою рішень обумовлене особливостями індивідів. Саме під час вивчення процесів групового прийняття рішень були виявлені явища зсуву ризику і групової поляризації, які свідчать про те, що групові рішення не зводяться до суми індивідуальних, а виступають специфічним продуктом групової взаємодії. Феномен зсуву ризику означає, що після проведення групової дискусії зростає рівень ризикованості групових або індивідуальних рішень порівняно з початковими рішеннями членів групи.

Відкриття цієї закономірності на початку 1960-х років було дещо несподіваним. На рівні буденних уявлень вважалося, що групові рішення звичайно більш консервативні і обережні. Однак досвідним шляхом вдалося встановити, що людина, що діє у групі, як правило, готова прийняти рішення з більшим рівнем ризику, ніж індивід, що діє наодинці.

Для вивчення явища зсуву ризику проводилися різні експерименти. Під час одного з них учасникам пропонувалися 12 гіпотетичних ситуацій, в яких шанси на успіх різнилися від 1/10 до 9/10 (див.: [31]) Схильність до ризику учасника випробування визначалася залежно від вибору ним відповідного рішення. Експеримент будувався таким чином, що спочатку приймалися рішення індивідуально, потім проводилося групове обговорення цих гіпотетичних ситуацій, після чого

учасники вдруге повідомлювали про свої рішення. Потім порівнювалася ризикованість індивідуальних рішень до і після групової дискусії.

Дещо інша процедура експерименту описана Е. Сесілом, Дж. Черкоффом і Л. Куммінгом (див.: [32]). Після попередніх випробувань було організовано три типи малих груп. У групах першого типу більшість учасників обирала найбільш ризиковані рішення, групи другого типу склалися з людей, більшість з яких обирала найменш ризиковані рішення, і у групах третього типу не було яскраво вираженої більшості. Після прийняття учасниками самостійних рішень, які містили різні шанси на успіх, вони були втягнені у групову дискусію з обговорення інших можливих варіантів. Результати показали – груповий тиск в обох випадках відіграє значну роль у зміні рівня ризикованості рішень, що приймаються, і ризик на індивідуальному рівні в силу різних причин, пов'язаних з особливостями групової поведінки, відрізняється від групового ризику.

Зроблені в ході цих досліджень висновки вказують на необхідність при практичному використанні методик прийняття групових рішень враховувати психологічні, моральні та інші чинники, що характеризують взаємодію між членами цих соціальних утворень, наприклад, такі, як наслідування, змагальність тощо.

Відкриття явища зсуву ризику поставило перед дослідниками питання про те, чому рішення, що приймаються у групі, пов'язані з більшим ризиком, ніж індивідуальні. В ході обговорення цієї проблеми було сформульовано декілька гіпотез, які пояснюють зсув ризику у групі. До них відносяться перш, за все, гіпотези дифузії відповідальності, ознайомлення, лідерства, зміни корисності і ризику як цінності.

Гіпотеза дифузії (поділу) відповідальності виходить з того, що групова дискусія породжує емоційні контакти між членами групи і призводить до того, що індивід буде випробувати меншу відповідальність за ризиковані рішення, оскільки вони виробляються всією групою (див.: [33]). Групова дискусія послаблює занепокоєність членів групи в ситуаціях ризику. Отже, якщо припустити ризиковані рішення призведуть до невдачі, індивід буде нести відповідальність не один – вона розповсюдиться на всіх членів групи.

Таким чином, згідно з гіпотезою дифузії відповідальності, група приймає рішення більш високого рівня ризику тому, що відповідальність за нього розподіляється між всіма членами групи, і це зменшує страх перед невдачею.

Гіпотеза ознайомлення передбачає, що зсув ризику не є власне груповим ефектом, а являє собою «псевдогруповий ефект», тобто хоча і виникає у групі, але фактично до наслідків групового впливу не відноситься. Згідно з цією гіпотезою, будь-яка процедура, яка підсилює знайомство з проблемою, що містить ризик, збуджує учасників експерименту до більшого ризику щодо даної проблеми. Таким чином, зсув

ризик – це не продукт групової дискусії, а результат сміливості, ризикованості, яка проявляється по мірі більшого знання проблеми, «входження» до неї під час дискусії.

Гіпотеза лідерства побудована на вивченні якостей членів групи, котрі сприймаються групою як лідери. Дана гіпотеза стверджує, що люди, спочатку (до дискусії) більш схильні до вибору ризикованих рішень, прагнуть до лідерства і в груповій дискусії. Тому остаточний ступінь групового ризику може бути результатом впливу лідера групи.

Гіпотеза корисності виходить з того, що внаслідок обміну інформацією під час дискусії здійснюється зміна корисності, яку члени групи, що приймають рішення, приписують наявним альтернативам. У результаті групової взаємодії змінюється також і корисність ризику, пов'язана з тим, що суб'єктивні значення цінності, котрі приписуються ризику окремими членами групи, стають схожими.

Гіпотеза зсуву ризику як цінності є найбільш розповсюдженою. Вперше її було запропоновано Р. Брауном (див.: [34]). Ця гіпотеза виходить з ідеї,

згідно з якою люди цінують ризик і в груповій ситуації багато з них, у т. ч. і так звані обережні індивіди, прагнуть приймати більш ризиковані рішення, щоб підвищити свій статус у групі. Тому в умовах групової дискусії вони змінюють свої оцінки в бік більшого ризику з метою створити про себе уявлення як про людей рішучих, здатних і таких, що вміють ризикувати. Якщо у конкретного члена групи рівень преференції ризику стає значно нижчим за середній для групи, то це може викликати у нього занепокоєність і побоювання з приводу того, як до цього поставиться група. У зв'язку з цим люди часто готові прийняти групове рішення, котре має більш високий рівень ризику, ніж рішення, яке вони прийняли б поодиночі.

Аналіз основних гіпотез зсуву ризику при прийнятті групових рішень дозволяє зробити висновок про те, що хоча жодна з них не охоплює всі досвідні дані, отримані під час проведення експериментів, кожна з цих гіпотез має певну пояснювальну цінність. Доповнюючи одна одну, вони в цілому ілюструють, чому у процесі групових обговорень приймаються рішення з більшим рівнем ризику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kahneman, D. Prospect theory: An analysis of decision under risk [Text] / D. Kahneman, A. Tversky // *Econometrica*. – 1979. – Vol. 47, № 2. – P. 263-291.
2. Канеман, Д. Принятие решений в условиях неопределенности: правила и предубеждения [Текст] / Д. Канеман, А. Тверски ; пер. с англ. // Принятие решений в условиях неопределенности. – Х.: Гуманитарный центр, 2005. – С. 17-36.
3. Канеман, Д. Рациональный выбор, ценности и фреймы [Текст] / Д. Канеман, А. Тверски // *Психологический журнал*. – 2003. – № 4. – С. 31-42.
4. Шумейкер, П. Модель ожидаемой полезности: разновидности, подходы, результаты и пределы возможностей [Текст] / П. Шумейкер ; пер. с англ. // Альманах THESIS. – 1994. – Вып. 5. Риск. Неопределенность. Случайность. – С. 29-80.
5. Bell, D. Risk premiums for decision regret [Text] / D. Bell // *Management Science*. – 1983. – Vol. 29, № 10. – P. 1156-1166.
6. Goitein, B. The danger of disappearing postdecision surprise: Comment on Harrison and March, «Decision making and postdecision surprises» [Text] / B. Goitein // *Administrative Science Quarterly*. – 1984. – Vol. 29, № 3. – P. 410-413.
7. Harrison, J.R. Decision making and postdecision surprises [Text] / J.R. Harrison, J.G. March // *Administrative Science Quarterly*. – 1984. – Vol. 29, № 1. – P. 26-42.
8. Kasperson, R.E. The social implication and attenuation of risk [Text] / R.E. Kasperson, J.X. Kasperson // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1996. – Vol. 545. – P. 95-105.
9. Kunreuther, H. Science, values and risk [Text] / H. Kunreuther, P. Slovic // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – 1996. – Vol. 545. – P. 116-125.
10. Margolis, H. Dealing with Risk: Why the Public and the Experts Disagree on Environmental Issues [Text] / H. Margolis. – Chicago : Chicago University Press, 1996. – 227 p.
11. Словик, П. Факты против страха: понимание воспринимаемого риска [Текст] / П. Словик, Б. Фишхофф, С. Лихтенштейн; пер. с англ. // Принятие решений в неопределенности. – Х.: Гуманитарный центр, 2005. – С. 529-561.
12. Covello, V.T. Guidelines for communicating information about chemical risks effectively and responsibly [Text] / V.T. Covello, P.M. Sandman, P. Slovic // *Acceptable Evidence: Science and Values in Risk Management* / D. Mayo, R.D. Hollander (eds.). – New York: Oxford University Press, 1991. – P. 66-90.
13. Fischhoff, B. Acceptable Risk [Text] / B. Fischhoff, S. Lichtenstein, P. Slovic, S.L. Derby, R.L. Keeney. – Cambridge : Cambridge University Press, 1981. – 240 p.
14. Slovic, P. Perception of risk [Text] / P. Slovic // *Science*. – 1987. – Vol. 236, № 4799. – P. 280-285.
15. Slovic, P. Risk as analysis and risk as feelings: Some thoughts about affect, reason, risk and rationality [Text] / P. Slovic, M.L. Finucane, E. Peters, D.G. MacGregor // *Risk Analysis*. – 2004. – Vol. 24, № 2. – P. 311-322.
16. Slovic, P. Trust, emotion, sex, politics and science: Surveying the risk-assessment battlefield [Text] / P. Slovic // *Risk Analysis*. – 1999. – Vol. 19, № 4. – P. 689-701.
17. Lupton, D. Risk [Text] / D. Lupton. – London: Routledge, 1999. – 390 p.
18. Douglas, M. Risk and Blame: Essays in Cultural Theory [Text] / M. Douglas. – London: Routledge, 1992. – 328 p.
19. Peters, E. The springs of action: Affective and analytical information processing in choice [Text] / E. Peters, P. Slovic // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2000. – Vol. 26, № 12. – P. 1465-1475.
20. McCrimmon, K. R. Taking Risks: The Management of Uncertainty [Text] / K.R. McCrimmon, D.A. Wehrung. – New York : Free Press, 1986. – 400 p.
21. Козелецкий, Ю. Психологическая теория решений [Текст] / Ю. Козелецкий; пер. с польск. – М.: Прогресс, 1979. – 278 с.
22. Козелецкий, Ю. Человек многомерный [Текст] / Ю. Козелецкий; пер. с польск. – К.: Либідь, 1991. – 197 с.
23. Корнилова, Т.В. Психология риска и принятие решений [Текст] / Т.В. Корнилова. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
24. Котик М.А. Психология и безопасность / М.А. Котик. – Таллинн: Валгус, 1981. – 408 с.
25. Петровский В.А. Поведение человека в ситуации опасности (к психологии риска) / В.А. Петровский // *Новые исследования в психологии*. – 1974. – № 1. – С. 23-25.

26. Janis I. Victims of Groupthink / I. Janis. – Boston: Houghton Mifflin, 1972. – viii, 277 p.
27. Janis I. Decision Making and Psychological Analysis of Conflict, Choice and Commitment / I. Janis, L. Mann. – N.Y.: Free Press, 1977. – 295 p.
28. George A. Presidential Decision Making in Foreign Policy: the Effective Use of Information and Advice / A. George. – Boulder, Co.: Westview Press, 1980. – 267 p.
29. Jasanoff, S. Bridging the two cultures of risk analysis [Text] / S. Jasanoff // Risk Analysis. – 1993. – Vol. 13, № 2. – P. 123-129.
30. Douglas, M. Risk Acceptability According to the Social Sciences [Text] / M. Douglas. – New York: Russell Sage Foundation, 1985. – 115 p.
31. Wallach M. A. Group influence on individual risk taking / M.A. Wallach, N. Kogah, D.J. Bem // Journal abnormal and social psychology. – 1962. – Vol. 65, № 1. – P. 65, 75-86.
32. Cecil E. Risk taking in groups as a function of group pressure / E. Cecil, J. Cherkoff, L. Cummings // Journal of Social Psychology. – 1970. – Vol. 81, № 2. – P. 181-192.
33. Kogan N. Group risk taking as function of members anxiety and defensive levels / N. Kogan, M.A. Wallach // Journal of personality. – 1967. – Vol. 35., № 1. – P. 35, 50-63.
34. Brown J. Social psychology / J. Brown. – N.Y.: The Free Press, 1965. – 785 p.

Рецензенти: Токовенко О.С. – д.ф.н., професор;
Сорока С.В. – к.політ.н., доцент

© Кривошеїн В.В., 2010

Дата надходження статті до редколегії: 15.02.2010 р.